

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Macedonian Academy of Sciences and Arts
Research Center for Areal Linguistics

Derywacja semantyczna od ps. **vol-* w języku polskim i macedońskim

Abstrakt: Autorka przedstawia liczne derywaty od prasłowiańskiego **vol-* w języku polskim i bardzo ograniczony zestaw takich derywatów w języku macedońskim. Broni tezy, że systematyczne analizy leksykalnego zróżnicowania dialektalnego prasłowiańszczyzny mogą dać lepszy i bardziej inspirujący opis języka naszych przodków niż zróżnicowanie morfologiczne.

Słowa kluczowe: konstanta semantyczna rdzenia; derywacja semantyczna

0. Blok językowy, który określamy terminem ‘prasłowiańszczyzna’ niewątpliwie nie był monolitem. Jeszcze znacznie przed pojawieniem się pierwszych udokumentowanych tekstów przyszlých języków słowiańskich terytorium prasłowiańskie przecinały liczne granice geograficzne, topograficzne, klimatyczne, które znajdowały odbicie w wewnętrznych granicach językowych, tj. – innymi słowy – rejestrowały różne mechanizmy konceptualizacji świata przez różne grupy Prasłowian; niemałą rolę odgrywały tu także wpływy sąsiednich języków indoeuropejskich i nieindoeuropejskich. Stąd już na gruncie prasłowiańskim możemy obserwować lokalne / dialektalne różnice kierunków podstawowych linii derywacji semantycznej od pewnych rdzeni, które takie różnice leksykalizowały. Do takich rdzeni należy niewątpliwie **vol-*.

Prasłowiańskie **vol-*, podobnie jak jego praindoeuropejski przodek **uel-*, to centralny predykat mentalny wyrażający prawo jednostki do świadomego (wyboru) postępowania, stąd i ps. *volja* to – cytuję Borysia – „dyspozycja do świadomego postępowania, podejmowania decyzji”. Czasowniki oparte na bazie *-uel-* to w całym kręgu języków indoeuropejskich czasowniki o prymarnym znaczeniu ‘pragnąć, chcieć’. Szerokość i ciężar gatunkowy tej semantycznej konstanty rdzenia otwiera ogromny wachlarz znaczeń wtórnych. Moim zadaniem w tym tekście jest pokazanie głównych linii derywacji semantycznej od prasłowiańskiego rdzenia **vol-* w językach polskim i macedońskim.

1. Główne linie derywacji semantycznej od rdzenia **vol-* w języku polskim

1.1. Podstawowy derywat nominalny, *wola*, bezpośrednio kontynuuje formę prasłowiańską. Od *wola* mamy ciekawe derywaty: a) *niewola* ‘brak wolności, brak wyboru’; w wypadku konfliktu zbrojnego zwycięzca poddaje zwyciężonych swojej woli, stąd *niewolnik*, *niewolnictwo*; b) *swawola* – niegdyś ‘nieposłuszeństwo, brak karność’, czyli nieoczekiwane ze strony danej jednostki, grupy... okazywanie swojej woli, dzisiaj ‘figle, psoty’; por. i sekundarny derywat *swawolny*, niegdyś ‘nadużywający wolności’, dzisiaj ‘psotny, skłonny do wybryków’.

Zwraca uwagę obecność *woli* w toponomastyce, tj. znaczna ilość nazw własnych większych i mniejszych osiedli z elementem *Wola*, *Wólka*, co zdaje się nawiązywać do feudalnego pojęcia wolności.

Własne linie derywacji rozwinęły pewne wyrażenia przyimkowe jak *po woli* – dawniej: ‘zgodnie z wolą...’, dziś *powoli* ‘sukcesywnie, bez pośpiechu’; *do woli* ‘dostatecznie’, stąd *dowolny* ‘wystarczający, spełniający oczekiwania’.

1.2. Całą gamę znaczeń pochodnych od swobody / wolności wyboru, swobody decyzji rozwinął w polszczyźnie przymiotnik *wolny*; cytuję za Borysiem: „od XV w. (stp. też *wolen*) ‘mający wolność, swobodny’, ‘uwolniony od czegoś niekorzystnego, niepożądanego’, ‘mający czas, nie zajęty’, ‘nie połączony węzłem małżeńskim’, ‘próżny, pusty’, ‘umożliwiający swobodne poruszanie się, otwarty’, ‘nie zabroniony, dowolny, bezpłatny’, ‘powolny, niespieszny’,

przest. ‘nie skrępowany rygorami moralnymi, swobodny, frywolny, nieskromny’, daw. ‘łagodny, lekki, niestromy’”. Od *wolny* mamy *wolność*, por. i *ruch wolnościowy*, itp. Od bazy *-woln-* mamy także przymiotniki jak *dowolny*, *powolny*, *dobrowolny...*, oraz *verba*, jak *uwolnić*, *zwolnić* (np. z pracy), *spowolnić* (tempo działań itp.).

1.3. Jedyny dzisiaj nieprefigowany czasownik od rdzenia *vol-* to *woleć* (w staropolszczyźnie i *wolić*) ‘bardziej lubić’, ‘dawać komuś/czemuś pierwszeństwo’. Natomiast bogatą karierę zrobił w polszczyźnie kontynuans ps.**sъ-voliti*. Nie mamy dziś wprawdzie leksemu *zwolić*, ale – w znaczeniu ‘wyratować, ocalić’ – był on znany w staropolszczyźnie, mamy też derywat *zwolennik*, miejscowość *Zwoleń*, nazwisko *Zwoliński*, a przede wszystkim mamy całą serię sekundarnie prefigowanych czasowników, jak *pf dozwoić* ~ *ipf dozwałać*, *pf pozwoić* ~ *ipf pozwałać*, *pf wyzwoić* ~ *ipf wyzwalać*, *pf zezwoić* ~ *ipf zezwałać*; wreszcie późno, bo dopiero w XIX wieku (podaję za Borysiem), pojawia się i *pf zadwoić* ~ *ipf zadowałać*.

2. Główne linie derywacji semantycznej od rdzenia *vol- w języku macedońskim

2.1. Mac. *volja* kontynuuje bez zmian formę prasłowiańską tak w sensie semantycznym, jak i formalnym. Dosyć wysoką frekwencję w tekstach ma frazeologizm *за волја на вистината*, co odpowiada polskiemu *szczerze mówiąc*; przymiotnik *волен* ‘wolny, swobodny’ ma dziś charakter wybitnie poetycki, podobnie jak przysłówek *volno* ‘swobodnie’; por. też *произволен* ‘dowolny’, *доброволен* i *доброволец* ‘ochotnik’, *самоволен*, *зловолен*, *поволен* ‘właściwy, odpowiedni’, *неповолен*, dalej *задоволен*, *задоволство* i *незадоволство*; inny interesujący derywat to *невола* / *невоља* (to drugie bardziej ekspresywne) ze znaczeniem ‘niezgodna, niebezpieczna sytuacja’, por. i frazeologizm *невољата не оди сама* w sensie ‘jedna niezgodna sytuacja na ogół pociąga za sobą inne’. Por. też *невољник*, *невољница* ‘osoba, która znajduje się w niezgodnej sytuacji’, *невољно* ‘niechętnie’.

Dodajmy, że funkcję polskiego leksemu *wolność* pełni leksem *слобода* i odpowiednie gniazdo słowotwórcze.

2.2. Rdzenny morfem *-vol-* odnajdujemy również w kilku prefigowanych czasownikach macedońskich, por. *дозволи pf ~ дозволува ipf* ‘pozwolić ~ pozwalać’ (oparte na wspomnianej wyżej ps. konstrukcji **sъ-vol-*), por. i *дозвола* ‘pozwolenie’, dalej: *дозволи pf ~ дозволува ipf* ‘wyrazić ~ wyrażać zgodę’, ‘umożliwić ~ umożliwiać’, por. i *дозвола* ‘zgoda’, ‘dokument odpowiedniej władzy wyrażający zgodę, przyznający określone uprawnienia podwładnym’; por. i *дозволив* ‘zgodny z prawem, dopuszczalny’, *задоволи pf ~ задоволува ipf* ‘spełnić ~ spełniać oczekiwania’, ‘być dobrze przyjętym przez zainteresowanych’, tj. +/- pol *zadowolić ~ zadowalać*; por. 1. *задоволен* ‘zadowolony’, *задоволителен, задоволувачки* ‘spełniający oczekiwania, zadowalający’; *задоволно* ‘z zadowoleniem’, *задоволство* ‘przyjemność, satysfakcja’, *незадоволство*.

2.3. Od innego wariantu tego samego rdzenia indoeuropejskiego mamy w macedońskim czasownik *вели* ‘mówić’, a także *повели! повелете!* używane głównie w funkcji imperatywnej wezwania, zaproszenia do wspólnego działania, por. ang. *welcome!*, franc. *bienvenue!*; por. i *повелба* ‘oficjalny dokument nadający adresatowi / adresatom określone prawa’, dalej arch. *повелува* ‘rozkazywać’, *повелник* ‘rozkazodawca’ i *повелбен* ‘rozkazujący’.

Wniosek z tego krótkiego przeglądu to potrzeba podjęcia badań nad leksykalnym zróżnicowaniem dialektalnym prasłowiańszczyzny i etapami ewolucji tego zróżnicowania jeszcze ciągle w obrębie prasłowiańskiej wspólnoty. Brak zachowanych tekstów z tego okresu pozwala przypuszczać, że badając historię leksyki, dowiemy się więcej o mowie naszych przodków niż opierając nasze wnioski na nader skąpych faktach morfologicznych¹.

¹ Moim podstawowym źródłem w pracy nad powyższym tekstem był *Słownik etymologiczny języka polskiego* W. Borysia oraz *Толковен речник на современом македонски јазик* (З. Мурговски), za co tą drogą obu autorom serdecznie dziękuję. Za pomoc w opracowaniu części macedońskiej dziękuję również prof. M. Markovićowi.

Semantic derivation from Proto-Slavic *vol- in Polish and in Macedonian

(s u m m a r y)

The author presents numerous derivatives from the Proto-Slavic *vol- in Polish and a very restricted number of such derivatives in Macedonian. She defends the thesis that a systematic analysis of the lexical dialectal differentiation of Proto-Slavic would give us a better and more inspirative picture of the language of our ancestors than its morphological differentiation.

K e y w o r d s : the semantic constant of the core; semantic derivation

